

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ІМ. О. О. ПОТЕБНІ**

На правах рукопису

СКОПНЕНКО
Олександр Іванович

ГЕНЕЗА БЕРЕСТЕЙСЬКО-ПИНСЬКИХ ГОВІРОК

Спеціальності : 10. 02. 01. - українська мова
10. 02. 03. - слов'янські мови

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1997

844.161.2
844.16

3

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано у Відділі слов'янських мов Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України

Науковий керівник -

доктор філологічних наук
професор Г. П. Півторак

Офіційні опоненти -

доктор філологічних наук
головний науковий співробітник
І. М. Железняк
кандидат філологічних наук
професор Г. О. Козачук

Провідна установа -

Інститут українознавства
ім. І. П. Крип'якевича
НАН України (м. Львів)

Захист відбудеться 21 січня 1997 р. о 15 годині на засіданні спеціалізованої ради Д. 01. 92. 01 для захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук при Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (252001, Київ-1, вул. Грушевського, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні та Інституту української мови НАН України.

Автореферат розіслано "19" грудня 1996 р.

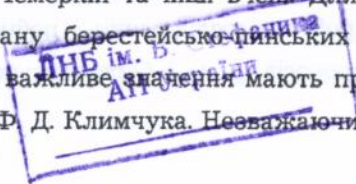
Учений секретар спеціалізованої ради
доктор філологічних наук професор

 Н. Г. Озерова

Дослідження генези діалектів периферійного регіону завжди викликає підвищений інтерес, тим більше, якщо йдеться про ареал, розташований на межі зіткнення двох близькоспоріднених мов і має такий "складний" і "заплутаний" лінгвістичний статус, як берестейсько-пинські говірки. У сучасному українському мовознавстві проблеми діалектогенезу вважаються одними з найскладніших. Дослідники ще й досі не дійшли повної згоди щодо причин і характеру становлення старожитніх українських наріч і говорів.

Питання про зв'язки сучасних українських діалектів з племінними східнослов'янськими союзами вперше порушив К. П. Михальчук. З того часу з'явилося чимало наукових праць, що в основному підтримали такий підхід до проблем діалектотворення, зробивши, звичайно, певні застереження й доповнення до цієї концепції. Ми також дотримуємось аналогічного погляду, який намагатимемося науково обґрунтувати у своєму дослідженні.

Вивчення говірок Берестейсько-Пинського Полісся розпочалося в другій чверті XIX ст. З того часу й до початку XX ст. опубліковано значну кількість фольклорних та етнографічних матеріалів, зібраних на території Берестейського і Пинського Полісся. Багатьма цінними матеріалами ми завдячуємо дослідникам М. В. Довнар-Запольському, Ю. Ф. Крачковському, П. П. Чубинському, О. Кольбергові. Значний внесок у вивчення берестейсько-пинських говірок наприкінці XIX - у першій половині XX ст. зробили П. О. Бобровський, К. П. Михальчук, Ю. Ф. Карський, М. М. Дурново, М. М. Соколов, Д. М. Ушаков. У XX ст. цей ареал вивчали Ю. Тарнацький, Л. Осовський, В. Курашкевич, К. Дейна, М. Саєвич, Д. С. Телентюк, І. І. Зенько, О. А. Кривицький, Л. В. Леванцевич, Я. Р. Самуїлик, Я. В. Закревська, П. П. Чучка, О. М. Євтушок, С. Г. Чемеркін та інші вчені. Для висвітлення різних аспектів сучасного стану берестейсько-пинських говірок та їхнього минулого надзвичайно важливе значення мають праці Т. В. Назарової, А. М. Залеського та Ф. Д. Климчука. Неважаючи на значну кількість

досліджень, присвячених берестейсько-пинським говіркам, славісти ще й досі не можуть дійти однозначного висновку про належність цих говірок до української або до білоруської діалектної території. Поділ між двома групами науковців пройшов досить чітко: до першої групи, яка залучає ці говірки до української мови, належать і українські, і польські, і російські, і деякі білоруські дослідники (К. П. Михальчук, В. Ганцов, О. Курило, І. Зілінський, Я. Рудницький, О. Горбач, І. Сидорук, Т. В. Назарова, С. П. Бевзенко, Й. О. Дзензелівський, Я. В. Закревська, І. Г. Матвіяс, П. П. Чучка, Г. П. Півторак, Ю. Тарнацький, Л. Оссовський, В. Курашкевич, К. Дейна, М. Сасевич, М. М. Дурново, М. М. Соколов, Д. М. Ушаков, Ф. П. Філін, Ю. Ф. Карський, М. В. Бірило та ін.). До другої групи належать лише білоруські вчені (М. Довнар-Запольський, Я. Станкевич, М. Я. Грінблат, В. І. Пічета, Н. Т. Войтович, П. М. Гапанович, Ю. Ф. Мацкевич, Л. Т. Вигонна, О. А. Кривицький, Є. С. Метельська, Е. Д. Блінова, А. І. Чеберук, Ф. Д. Климчук та ін.).

Актуальність дослідження генези берестейсько-пинського ареалу зумовлена:

- відсутністю узагальнюючих досліджень з діалектогенезу окремого великого говіркового масиву західнополіського говору північного наріччя української мови;

- необхідністю розглянути процес формування берестейсько-пинського діалектного ареалу на тлі діалектотворення старожитніх українських діалектів;

- потребою перевірити достовірність і обґрунтованість попередніх концепцій генези розгляданого ареалу;

- необхідністю знайти найоптимальнішу концепцію класифікації говірок Берестейсько-Пинського Полісся.

Основна мета роботи: дослідження і побудова цілісної картини діалектотворчих процесів у берестейсько-пинському ареалі

західнополіського говору в їх нерозривному зв'язку з історією носіїв розгляданих говірок.

Мета дослідження передбачає такі завдання :

- дослідити процес формування ареалу берестейсько-пинських говірок;
- вивчити визначальні етапи розвитку берестейсько-пинського ареалу;
- встановити основні тенденції розвитку вокальних і консонантних систем у давній поліській макрозоні;
- висвітлити конкретні діалектотворчі процеси в берестейсько-пинському ареалі та в говіркових системах навкологберестейського поясу в порівнянні з іншими українськими та білоруськими діалектами;
- встановити час формування релевантних фонетичних рис берестейсько-пинських говірок;
- визначити нинішній суспільний статус берестейсько-пинських говірок та спрогнозувати подальшу лінгвістичну долю досліджуваного ареалу.

Матеріалом цього дослідження послужили дані Діялекталагічнага атласа беларускай мови, Атласу української мови, Загальнослов'янського лінгвістичного атласу, Атласа гаворак Бярозаўскага раёна Брэсцкай вобласці, картотека Відділу діалектології Інституту української мови НАН України, численні монографії й дослідження, присвячені фонетиці та фонології берестейсько-пинських говірок та інших західнополіських діалектних систем, а також магнітофонні записи (загальна кількість звучання 15 годин), зроблені автором влітку 1996 р. під час діалектологічної експедиції в окремих населених пунктах Берестейського, Кам'янецького, Малоритського та Кобринського районів Берестейської області Республіки Білорусь. Також були використані здобутки інших суспільних наук (історії, археології), оскільки завдання історика-мовознавця можуть уважатися

виконаними лише при врахуванні всього спектру історичних змін у досліджуваному регіоні.

Слід зауважити, що матеріал, використаний у дисертації, зібрано під час експедицій 60-80-х років ХХ ст. переважно від мовців старшого покоління. Саме такий діалектний матеріал заслуговує на більшу увагу генетичного мовознавства. Проблема комплексних змін у сучасних берестейсько-пинських говірках, як і вся специфіка соціолінгвістичного існування розгляданого ареалу взагалі, потребує окремого ґрунтовного й виваженого дослідження.

З точки зору сучасного мовознавства вже давно визріла необхідність створення регіонального атласу всього західнополіського ареалу та суміжних територій, оскільки через низку об'єктивних і суб'єктивних історичних причин він поступово набуває ознак танучого ареалу.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в українському мовознавстві вперше зроблено спробу пояснити формування і розвиток берестейсько-пинських говірок західнополіського говору української мови. Проблема діалектогенезу розгляданого ареалу вивчається в двох комплексних аспектах - історико-лінгвістичному та історико-археологічному, які й визначили історико-діалектологічний напрям дослідження.

Для розв'язання поставлених у дисертації завдань використано такі методи дослідження:

- *ретроспективний порівняльно-історичний метод*, який досліджує перебіг становлення вокальних та консонантних систем берестейсько-пинського ареалу;
- *зіставно-типологічний метод* використовується для порівняння фонетичних структур берестейсько-пинського ареалу й мовних систем українського та білоруського мовних континуумів;

- метод локалізації мовних явищ застосовується при вивченні діалектного ландшафту досліджуваного регіону, а також при встановленні основних пасом ізоглос.

Незважаючи на деяку "незручність" ретроспективного порівняльно-історичного методу, сучасний рівень діалектології та історичних досліджень дозволяє значно розширити межі цього методу за допомогою здобутків лінгвістичної географії та типологічних досліджень говірок. Крім того, - і це слід підкреслити, - будувати концепції діалектогенезу необхідно не лише на висновках попередніх дослідників, а й на основі комплексного підходу до вивчення історії етнолінгвістичного простору.

Для змалювання картини первісної діалектної належності явищ та напрямків їх подальшого поширення треба встановити ареальну відповідність сучасного діалектного стану діалектним об'єднанням минулого періоду. Таке дослідження обов'язково пов'язується з наслідками попереднього вивчення історії тієї чи іншої фонетичної риси, з класифікацією релевантних ознак за шкалою архаїчності та інновацій.

При побудові концепцій діалектогенезу слід чітко окреслити, що саме служитиме за визначальну характеристику тієї чи іншої генетичної основи досліджуваного ареалу. Ми будемо дотримуватися концепції, згідно з якою існує чотири рівні релевантних фонетичних ознак: характерний тільки для української або білоруської мови (архаїзм/ інновація), властивий обом мовним континуумам (архаїзм/ інновація), характерний тільки для суміжних діалектних масивів обох мов (архаїзм/ інновація), характерний тільки для окремих діалектних систем однієї з розглянутих мов (архаїзм/ інновація). Разом з тим, слід урахувати, що кожне конкретне діалектне явище має різну вагу для побудови висновків історико-діалектологічного характеру. Так, на думку Ю.Шевельова, рефлeksi *o в новозакритих складах - явище першорядної ваги для розуміння генези діалектних ареалів, рефлeksi

ё - питання великої ваги для з'ясування генези, а вимова е як е^и...и^е - другорядна для питань генези тощо.

Теоретичне значення праці полягає в тому, що в ній висвітлюються проблеми діалектогенезу старожитніх українських говірок, питання спадкоємності між сучасними діалектними системами українського мовного простору і давніми мовними системами, які лягли в їхню основу. Порушується питання ролі мовного чинника при становленні етнічної і національної свідомості носіїв периферійних говірок північного наріччя української мови.

Практичне значення дисертаційної роботи: спостереження і висновки, одержані в результаті аналізу мовного матеріалу та історичних досліджень, можуть бути використані в навчальному процесі (у вузівському курсі з діалектології, історії мови, загального мовознавства, соціолінгвістики). Фактичний матеріал, зібраний під час діалектологічної експедиції, може бути врахований при укладанні хрестоматій діалектних текстів західнополіського говору північного наріччя української мови, а також при створенні порівняльної граматики білоруських та українських поліських діалектів.

На захист виносяться такі положення:

- берестейсько-пинські говірки сформувалися протягом VIII - XIV ст. на базі мовних систем, що постали з племінних діалектів протоукраїнських племен волинян і деревлян, які разом з дреговичами й північними полянами входили до близькоспорідненої південно-західної групи східнослов'янських племен склавінського походження;

- формування берестейсько-пинського діалектного ареалу в першу чергу залежало від походження мови східнослов'янського населення, що заселило Берестейсько-Пинське Полісся, а не від входження розгляданого регіону до різних політичних утворень у IX - XVI ст.;

- більшість релевантних фонетичних рис берестейсько-пинських говірок є інноваціями щодо вихідного мовного стану пізньопраслов'янського періоду;

- відсутність у берестейсько-пинському ареалі і натомість наявність у білоруському мовному континуумі таких явищ системного характеру як *акання*, *якання*, *дзекання*, *цекання* пояснюється не тільки відмінністю племінної підоснови мовних систем розгляданого регіону і білоруського етномовного ареалу, але й тим, що на формування берестейсько-пинських говірок не вплинув балтський мовний субстрат, на відміну від більшості білоруських діалектів, де його вплив призвів до появи цих фонетичних рис;

- фонетичні відмінності між сучасними берестейсько-пинськими говірками і білоруськими говірками південно-західного наріччя сягають своїм корінням відповідних протоукраїнських та протобілоруських племінних діалектів і пов'язані з їхніми різнонапрямними змінами систем вокалізму і консонантизму;

- незважаючи на те, що остаточне формування контурів досліджуваного ареалу припадає на XIV - XV ст., співвіднесеність між ареалами сучасних діалектних особливостей і територіями розселення волинян і деревлян видається цілком доказовою, інакше не піддається поясненню відмінність між мовними системами діалектних утворень берестейсько-пинського ареалу, навколоберестейського поясу та надніманського регіону, які впродовж тривалого часу входили до єдиних політичних утворень;

- розвиток систем вокалізму і консонантизму берестейсько-пинського діалектного континууму не виходить за рамки загальноукраїнського мовного розвитку, про що свідчить проаналізований матеріал;

- віднесення берестейсько-пинського ареалу до білоруського мовного простору ґрунтується не на лінгвістичних, а на позамовних

чинниках, у першу чергу на адміністративно-територіальній належності Берестейсько-Пинського Полісся з 1939 р. до Білорусі;

- без визнання берестейсько-пинських говірок українськими і без відповідних заходів щодо підвищення їхнього соціального статусу (викладання в школі українською літературною мовою тощо) розглядає арéal через одне покоління як лінгвістичний феномен зникле.

Ми цілком свідомі того, що окремі положення й висновки цієї дисертації можуть викликати певні зауваження щодо хронологізації тих чи інших фонетичних змін або конкретних схем формування діалектного ландшафту Берестейсько-Пинського Полісся. Однак, на нашу думку, фактологічний матеріал та досягнення історичних і мовознавчих досліджень дозволяють без суттєвих вагань прийняти концепцію, викладену в праці. Певна річ, що з подальшим розвитком історико-діалектологічних досліджень та комплексним підходом до вивчення проблем діалектогенезу із залученням даних історії, археології, етнографії та інших наук, деякі принципи дослідження, використані в цій праці, потребуватимуть нової інтерпретації. Однак автор переконаний у тому, що найзагальніші висновки цього дисертаційного дослідження спростувати за допомогою лінгвістичних аргументів не вдасться, оскільки в такому разі довелось б узагалі заперечити існування релевантних фонетичних рис української мови, які набули для неї категоріального значення.

Апробація дисертації. Основні положення дисертації й результати дослідження обговорювалися на Науково-практичній конференції, присвяченій 160-річчю заснування Національного університету ім. Тараса Шевченка (Київ, 1994), Всеукраїнській науково-практичній конференції з топоніміки (Київ, 1996), на засіданні Відділу слов'янських мов Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України за участю Відділу діалектології Інституту української мови

НАН України. Основний зміст дисертації викладено в шести публікаціях.

Структура дисертації відповідає меті та завданням дослідження. Її структурними одиницями є вступ, чотири розділи і висновки. До роботи додаються список скорочень використаних джерел, список умовних скорочень, список літератури, 10 карт (6 історичних, 4 діалектологічні), хрестоматія діалектних текстів.

Зміст роботи.

У *вступі* обґрунтовується актуальність і новизна теми дослідження, визначаються мета і завдання роботи, її теоретичне й практичне значення, методи дослідження, характеризується джерельна основа, формулюються основні положення, які виносяться на захист.

У *першому розділі* “Формування берестейсько-пинського етномовного ареалу” досліджується питання походження мовних систем, які пізніше трансформувалися в берестейсько-пинські говірки, а також історія носіїв цих говірок.

Як свідчать археологічні та історичні дослідження, регіон майбутнього ареалу берестейсько-пинських говірок до IX ст. н.е. був заселений нечисленним західнобалтським населенням (ятвягами).

У VIII - IX ст. на Берестейщину спрямувався потік слов'янської колонізації. У цьому регіоні фіксуються дреговицькі археологічні пам'ятки, проте дреговицький племінний союз не зміг повністю колонізувати Берестейсько-Пинське Полісся.

Хоч дреговицькі колоністи потрапили на землі майбутньої Берестейської волості ще перед волинянами, волинська міграційна хвиля IX - XII ст. була потужнішою й перемогла дреговичів. Разом з тим, Верхня Надніманщина була заселена переважно вихідцями з дреговицького союзу, що й зумовило витворення етномовних відмінностей між цим регіоном і Берестейщиною. Дреговицький

племінний діалект зазнав значного впливу балтського субстрату, натомість племінний діалект волинян-колоністів не відчув його, оскільки ятвязьке населення з територій майбутнього берестейсько-пинського ареалу було витіснене на північний захід, а поселення, які залишилися на території, колонізованій волинянами, не були численними і їхнє населення не могло помітно вплинути на глотогенетичні процеси в цьому регіоні.

Інакше складалися історичні умови в районі між нижньою течією Горині й середньою течією Ясельди. Тут заселення відбулося завдяки вихідцям з деревлянського племінного союзу, хоч у деяких місцевостях були і волинські, і дреговицькі поселення.

Належність волинського і деревлянського населення до однієї (південно-західної) групи східнослов'янських племен та тривала залежність від Києва й Галицько-Волинського князівства, пізніший приплив населення з південних територій у XIII ст. дали змогу, за висловом Г. О. Хабургаєва, втягнути у "спільні мовні переживання" лінгвістичні системи, які виникли на базі діалектів деревлянського і волинського племінних союзів у цьому регіоні¹.

"Материковий", або "доколонізаційний" діалект дреговицького союзу (на Турівщині) мав більше спільних рис з деревлянським і, можливо, волинським діалектом, ніж живе мовлення дреговичів на новозаселених землях. Відмінність у культурно-етнографічному і в антропологічному планах північної частини дреговицького ареалу (з балтським субстратом) від південного (без нього) підтверджується багатьма археологічними і мовними доказами.

У період існування Давньоруської держави Берестейщина й Пинщина входили до Київського, а згодом - до Галицько-Волинського князівств, що пояснюється не лише могутністю цих державних

¹ Хабургаев Г. А. Этнонимия "Повести временных лет" в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. - М., 1979.- С. 63.

утворень, але й спільністю походження населення Берестейсько-Пинського Полісся і правобережної частини Українського Полісся.

З XIV ст. Берестейщина й Пинщина входять, як і більшість тогочасних українських земель, до Великого князівства Литовського. Після 1569 р. Берестейсько-Пинське Полісся залишається в складі Великого князівства, натомість інші території, де побутували говірки на українській генетичній основі північного типу, переходять під владу Польського королівства. Однак і в цей період Берестейсько-Пинське Полісся й Волинь становлять єдиний культурно-етнографічний регіон.

Після трьох поділів Польщі у 1795 р. Берестейщина й Пинщина прилучаються до Російської імперії. У XX ст. після нетривалого входження до Української Народної Республіки та Української Держави Берестейсько-Пинське Полісся під назвою Поліського воєводства входить до складу Польської держави (з 1921 р.). У 1939 р. цей регіон був приєднаний до Білоруської РСР, а з 1954-го р. його території входять до Берестейської (біл. Брэсцкай) області.

Події XV - XIX ст. не змогли змінити каркасної будови берестейсько-пинського ареалу, закладеної мовними системами, що виникли в IX - XIII ст.

У *другому розділі* "Діалектне членування Берестейсько-Пинського Полісся" розглядаються питання діалектного ландшафту досліджуваного ареалу, встановлюється типологічна подібність між берестейсько-пинськими говірками і діалектними системами білоруського континууму, північного (поліського) і південно-західного наріч українського мовного простору.

Лінгвістичне дослідження діалектного континууму Берестейсько-Пинського Полісся триває понад 150 років. На різних етапах вивчення берестейсько-пинських говірок дослідники неоднаково підходили до діалектного членування берестейсько-пинського ареалу. Проте в багатьох працях, які з'являються сьогодні, окремі висновки попередніх мовознавців не заперечуються, а лише уточнюються і дещо по-новому

інтерпретуються. Мовні системи Берестейсько-Пинського Полісся за весь час їх лінгвістичного вивчення, безумовно, зазнавали певних змін, однак не змінився сам характер ареалу, його релевантні риси та напрямки головних пасом ізоглос. Такий висновок впливає при порівнянні діалектологічних досліджень, присвячених берестейсько-пинським говіркам у другій половині XIX ст., у першій та другій половинах XX ст.

Специфіку протиставлень релевантних фонетичних рис берестейсько-пинських говірок з іншими діалектними ареалами українського і білоруського етномовних масивів у дисертації зображено за допомогою таблиць.

Аналіз таблиці N 1 (Фонетичні опозити берестейсько-пинського і білоруського діалектних континуумів) свідчить, що берестейсько-пинські говірки мають найбільше спільного на фонетичному рівні з білоруськими діалектними системами навкологберестейського поясу. Ні берестейсько-пинські говірки, ні діалектні системи правобережної частини Надприп'ятщини не знають якання. У свою чергу, у діалектних системах північної частини навкологберестейського поясу не зафіксовано рефлексів *ǫ → *i* в наголошеній та ненаголошеній позиціях, рефлексів *ы → *i*, наявність голосного *и*, м'яких приголосних *ð*, *т'* перед наголошеними рефлексами *ѣ*, збереження *р'*, які є характерними для берестейсько-пинського та правобережнонадприп'ятського ареалів тощо.

Північну частину діалектних систем навкологберестейського поясу за низкою фонетичних ознак, на нашу думку, можна вважати зоною вібрації, оскільки саме в них відбувається поступове затухання фонетичних рис (окання, твердість губних приголосних перед рефлексами *ы, *i, м'якість *ð*, *т'* перед рефлексами *i та перед рефлексами наголошеного *ѣ, центром яких виступають діалекти Волинського Полісся.

Таблиця N 2 (Фонетичні опозити берестейсько-пинських говірок та північного (поліського) наріччя української мови) підтверджує думку, що берестейсько-пинські говірки своїми консонантними та вокальними системами “об’єднані з волинсько-поліськими в одну діалектну групу, в генезі якої простежуються єдині тенденції проникнення південно-західних українських ознак у давню поліську структуру”².

Аналіз даних таблиці N 3 (Фонетичні опозити берестейсько-пинського ареалу і південно-західного наріччя української мови) свідчить, що берестейсько-пинські говірки утворюють з деякими діалектними системами південно-західного наріччя української мови єдину діалектну зону. Вона встановлюється на підставі аналізу релевантних фонетичних рис берестейсько-пинського діалектного континууму і мовних систем південно-західного наріччя.

У *третьому* розділі “Фонетичні системи говірок Берестейсько-Пинського Полісся” розглядаються системи вокалізму та консонантизму досліджуваного ареалу.

В українській діалектології вважається традиційною класифікація берестейсько-пинських говірок, яку вперше сформулювала Т. В. Назарова. Дослідниця виділяла західну і центральну, або берестейсько-кобринську групи, що співвідносяться більше з центральними говірками Волинського Полісся, ніж із говірками волинської смуги, яка безпосередньо межує з Берестейщиною. Східна, або пинська група, на думку Т. В. Назарової, співвідноситься, крім волинських, також із суміжними українськими та білоруськими поліськими говірками. Південна смуга берестейського масиву, яка в центральній частині вклинюється островами північніше Дорогичина і продовжується на північному сході Волині, також частково

² Назарова Т. В. Связи говоров юго-западной Брестщины с соседними ареалами // Совещание по Общеславянскому лингвистическому атласу (28-31 мая 1968 г., г. Саратов). Тез. докл. - М., 1968. - С. 39.

співвідноситься з говірками південно-східної частини Волинської області. У цій групі яскраво виражена інтерференція українських південно-західних рис. На крайньому заході берестейсько-пинського ареалу Т. В. Назарова виділила смугу, яка є продовженням надбузько-поліських говірок і співвідноситься з сусідніми українськими підляськими говірками.

У дисертації детально розглядаються релевантні фонетичні особливості берестейсько-пинських говірок:

- 1) рефлекси наголошеного *o в нових закритих складах;
- 2) рефлекси 'a, e під наголосом;
- 3) рефлекси *i, *ы в наголошеній позиції;
- 4) рефлекси *e, *ъ під наголосом та в післянаголошених складах;
- 5) рефлекси *č* у ненаголошеній та наголошеній позиціях;
- 6) твердість - м'якість приголосних перед рефлексами давніх e, u, i;
- 7) твердість - м'якість приголосних перед рефлексами наголошеного *o в нових закритих складах;
- 8) рефлекси *č'*;
- 9) рефлекси *p'*;
- 10) рефлекси шиплячих;
- 11) твердість - м'якість задньоязикових та фарингального приголосних у сполученнях типу *gi, ki, xi*;
- 12) твердість - м'якість з, с, *č* у суфіксах -з'к-, -с'к-, -*č*'к- (Ф. Д. Климчук).

У *четвертому* розділі "Релевантні фонетичні особливості берестейсько-пинських говірок у світлі порівняльно-історичного мовознавства" визначаються хронологічні рамки зародження систем вокалізму і консонантизму берестейсько-пинських говірок, етапи становлення найважливіших фонетичних рис досліджуваного та

сусідніх ареалів, напрямки розвитку консонантизму та вокалізму в протоукраїнських та протобілоруських діалектах давньоруської доби.

Діалектна диференціація старожитнього українського мовного континууму сягає своїм корінням ще пізньопраслов'янського періоду. Дія більшості загальноукраїнських фонетичних законів, початок яких припадає на VIII - XIII ст., зачепила мовні системи берестейсько-пінського ареалу.

Окання - акання (якання). Для всіх чотирьох діалектних груп берестейсько-пінських говірок властиве окання, тобто в ненаголошеній позиції голосні *o*, *e*, *a* (різного походження) не збігаються в *a* (або в його варіантах). Це означає, що розгляданий ареал не зазнав інновацій щодо вимови *o в зазначеній позиції, а зберіг архетип голосного: *богатиѣ, бодаѣ, бат'ушко, голова, господар, ѡздового, голосно*. Акання стало однією з найдавніших фонетичних рис, наявність або відсутність якої розмежувала в Західному Поліссі акаючий дреговицький ареал, окаючі волинський, деревлянський та первісний (доколонізаційний) дреговицький діалектні масиви. Акаючий ареал локалізується на території первісного розселення балтів. Найімовірніше, акання остаточно оформилося в VII - VIII ст. Збереження всіма чотирма діалектними групами берестейсько-пінських говірок архетипної форми вокалізму - окання - сягає своїм корінням VII - VIII ст., коли розпочався перший етап східнослов'янської колонізації західнобалтських територій.

Історія ѣ у протобілоруських та протоукраїнських говорах. Вірогідно, у IX - X ст. у племінних діалектах білих хорватів, тиверців, уличів, у південних ареалах говорів волинян і полян стали переважати тенденції до перетворень вузького закритого $\hat{e} > e$ або до дальшого звуження $\hat{e} > i$, а також зміни дифтонга $ie > i$. На початок XIII ст. у більшості протоукраїнських говорів звук $\hat{e}$ остаточно перетворився в *i*, за винятком протодіалектів сучасних середньо- і східнополіських ареалів та деяких говірок південно-західного наріччя.

У протобілоруських діалектах зміна голосного *ѣ* відбувалася переважно ще до занепаду старої акцентуаційної системи. Етимологічний *ѣ* у цих говорах, очевидно, у більшості випадків вимовляється як *ѣ*. У ненаголошеній позиції цей звук унаслідок спрощення збігся з давнім коротким *ѣ*. Така рефлексія відбувалась паралельно із становленням нової акцентуаційної системи, яка втрачала музикально-тонічний наголос, поступово утверджуючи наголос динамічний. Дослідники вважають, що цей процес розпочався в племінних діалектах кривичів та радимичів приблизно в середині XI - упродовж XII століття. З кривицько-радимицького ареалу рефлекс *ѣ* > *ѣ* в ненаголошеній позиції пересувався на південь і південний захід. Білоруські пам'ятки ілюструють його ще з XIII - XIV ст.

На підставі всіх розглянутих матеріалів можна зробити висновок, що початок рефлексації *ѣ* > *ѣ* в діалектних системах, які лягли в основу берестейсько-пинського ареалу, своїм корінням сягає XII - XIII ст.

Рефлекси давніх ы та і. Для західної, центральної (берестейсько-кобринської) та південно-центральної острівної діалектних груп берестейсько-пинських говірок (як і для більшості українських діалектів) характерна вимова *и*: *син*, *син'іі*, *ти*, *тихиі*, прасл. *synъ*, *synъji*, *ty*, *tiχъji*. Деяким білоруським говіркам навкологерестейського поясу (південно-західне наріччя) відома заміна *ы* після губних приголосних на звук *у*: *вун'іі*, *вурасло*. У берестейсько-пинському ареалі зафіксовані діалектні системи, де спорадично функціонують звуки з артикуляцією, трохи відсуненою вглиб ротової порожнини порівняно з *и*. Т. В. Назарова позначала ці звуки умовно *и^в*, *ы^в*.

Незважаючи на різні проміжні ланки перетворень **і* та **ы* у сучасних українських говірках, можна з цілковитою впевненістю стверджувати, що в цьому процесі простежується загальна фонетична закономірність, яка діє із силою мовного закону. Поява *и* в українській мові і відсутність цього звука в білоруській пов'язані з більш

загальними відмінностями між відповідними мовами в рефlekсації колишніх напівпом'якшених приголосних перед давніми голосними переднього ряду, тобто у суттєвій відмінності між тенденціями розвитку консонантних систем. Це означає, що вже протобілоруські та протоукраїнські діалекти відрізнялися між собою наявністю/відсутністю процесу зближення і злиття *ы* та *и*, оскільки цей процес відбувався впродовж IX - X ст., а завершився у відповідних говорах у XII ст.³ Відмінності між берестейсько-пинським ареалом і білоруськими діалектними системами навколоберестейського поясу в особливостях вимови колишнього *ы* сягають IX - XI ст. і переконливо свідчать про різне генетичне коріння цих діалектних масивів.

Перезвук *е, 'а > е(и)*. За рефlekсацією етимологічних *е, 'а* західнополіський говір (зокрема берестейсько-пинські говірки) відрізняються від східного та середнього ареалів північного наріччя української мови. Давні *е, 'а* під наголосом після м'яких приголосних переходять у голосний *е*: *ўз'еў, ўз'ети, д'екувати, шч'ест'а, гар'ечий, їблукo, їегода*. У ненаголошеній позиції голосний *е* чергується з *а*: *ўз'ети*, але *уз'али* тощо. Такий тип рефlekсації найбільш характерний для діалектних систем західної, центральної (берестейсько-кобринської) та південно-центральної острівної діалектних груп берестейсько-пинських говірок.

Разом з тим, у східній групі берестейсько-пинського ареалу діалектних систем з рефlekсом *а > е* найменше. На відміну від поліських говорів (середньо- та східнополіські ареали північного наріччя української мови та південний ареал південно-західного наріччя білоруської мови), що типологічно зближуються з наддністрянським, гуцульським, покутсько-буковинським, частково з волинським, подільським і лемківським говорами, в яких перезвук *е, 'а > е* не залежить від консонантного оточення й наголосу,

³ Г. П. Півторак. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови: Історико-фонетичний нарис. - К.: Наук. думка, 1988.- С. 102.

берестейсько-пинські говірки поєднують у собі риси поліського та південно-західного типу рефlekсації *e* та *'a* й чітко відрізняються від усіх білоруських діалектів. Така специфіка перезвуку *e*, *'a* > *e* пояснюється не лише проникненням і розвитком південно-західного типу рефlekсації в мовних системах берестейсько-пинського ареалу, а й, вірогідно, підтримкою південними елементами процесу зміни *a* > *e*, який започаткувався ще в говорах колишніх волинян.

Рефлекси наголошених *e*, *ь*. Голосні **e*, **ь* у сильній позиції у більшості діалектних систем берестейсько-пинських говірок злилися в одному звукові *e* (до уваги не береться ікавізм, який зачепив тільки рефлекси етимологічного *e* в новозакритих складах). Відхиленням від цього загальноукраїнського фонетичного процесу є рефlekсація типу *e* > *a*, *ь* > *a*, яка характерна для деяких діалектних систем південно-центральної острівної діалектної групи досліджуваного ареалу (тороканський тип - за класифікацією Ф. Д. Климчука). Субституція *e* > *a* реалізується тільки під наголосом *'баруг*, *'баруст*, *'вапрук*, за таких самих умов відбувається і рефlekсація *ь* > *a*: *овачка*, *'варбе*, *'варх*.

Відзначені говірки за даним типом рефlekсації разом із говірками півночі та заходу Волині, об'єднуючись з гуцульськими та надсянськими говірками південно-західного наріччя української мови, становлять єдину діалектну зону.

На нашу думку, обниження *e* > *a* в розгляданих говірках, найвірогідніше, є наслідком ширшої дії закону диспалаталізації, який зачепив наголошений *e* (< **e*, **ь*).

Можна припустити, що в процесі диспалаталізації шиплячих та *p*, а пізніше й інших приголосних, у цій позиції тверді приголосні істотно вплинули на артикуляцію наступних голосних. У результаті трансформації і становлення нової просодичної системи виникали необхідні умови для значно нижчої артикуляції *e* (< **e*, **e*) під наголосом, аніж в іншій позиції.

Зміна (обниження) e ($<*e, *ь>$) a під наголосом можлива тільки в тих мовних системах, в яких відбулася повна або часткова диспалаталізація приголосних перед голосними переднього ряду. Такі ареали генетично пов'язані з протоукраїнськими діалектами або є зонами вібрації, центр яких розміщений на Волинському Поліссі.

Твердість приголосних перед рефлексами e, u, i . Уже на початку XII ст. протоукраїнські говори відрізнялися від протобілоруських, де давні напівпалатальні приголосні послідовно палаталізувалися перед етимологічними $e, \dot{z}, e, ь$. Волинська та деревлянська колонізація берестейсько-пинського ареалу завершилась у XII - XIII ст., тобто в той час, коли в протоукраїнських діалектах постали нові консонантні системи.

Диспалаталізація приголосних перед $*e$ та $*i$ - риса, яка відрізняє берестейсько-пинський ареал і українську мову взагалі від усіх інших слов'янських мов і діалектів (від білоруських зокрема), бере свій початок в епоху змін консонантних систем відповідних слов'янських протодіалектів.

У висновках узагальнено результати проведеного дослідження.

Найзагальніший висновок полягає в тому, що берестейсько-пинські говірки сформувалися протягом VIII - XIV ст. на базі мовних систем, що постали з племінних діалектів протоукраїнських племен волинян і деревлян. Формування берестейсько-пинського діалектного ареалу в першу чергу залежало від походження мови східнослов'янського населення, що заселило Берестейсько-Пинське Полісся, а не від входження розгляданого регіону до різних політичних утворень у IX - XVI ст.

Дослідження фонетичних систем берестейсько-пинських говірок дозволяє з цілковитою впевненістю стверджувати, що розвиток вокалізму і консонантизму цього ареалу відбувався за законами загальноукраїнських тенденцій перетворень мовних систем протоукраїнських діалектів. Адже значна кількість релевантних рис

берестейсько-пинського діалектного континууму, як-от: ікавізм (субституція *ě > *i*, рефлекс наголошеного *o > *i* в новозакритому складі, а також проміжні ланки перетворень типу *ě → *u*, *o → *y*, *ŷ*, *u* тощо), ствердіння передньоязикових приголосних перед рефlekсами голосних *i, *e, поява голосного передньо-середнього ряду середнього підняття *u* < *i, *ы, зближення артикуляції *e* - *u* в ненаголошеній позиції, перехід сполук *гы, кы, ты* в *гу, ку, ту* та деякі інші, є українськими інноваціями щодо вихідного мовного стану пізньопраслов'янського періоду.

Історичні події XIV - XIX ст. не змінили каркасної будови берестейсько-пинських говірок, яка була закладена мовними системами IX - XIII ст. І лише той факт, що Берестейсько-Пинське Полісся було занадто пізно втягнене в процеси націотворення XX ст., призвів до відсутності в носіїв цих говірок почуття належності до українського етносу.

Основні положення дисертації відображено в публікаціях:

1. Берестейщина // Розбудова держави. - 1995. - N 11. - С. 10-16.
2. Проблеми укладання реєстру географічних назв ареалу поширення берестейсько-пинських говірок // Створення Національного інформаційного банку географічних назв: Тези доповідей і повідомлень Всеукраїнської науково-практичної конференції з топоніміки. - Київ, 1995. - С. 32-33.
3. Рефлекси *ы, *i в берестейсько-пинських говірках та питання генези цього ареалу // Мова та історія: Періодичний збірник наукових праць. - Київ, 1996. - Вип. 14. - С. 3-6.
4. Диспалаталізація приголосних перед *e* (< *e*, *ь*) та *i* в берестейсько-пинських говірках і проблема генези цього ареалу // Мова та історія: Періодичний збірник наукових праць. - Київ, 1996. - Вип. 17. - С. 6-7.

5. Берестейсько-пинський ареал і проблеми створення Національного інформаційного банку географічних назв // Вісник геодезії та картографії. - 1996. - №2. - С. 23-30.

6. Діалектологія в школі // Українська мова та література. - 1996. - №10. - С. 7.

Skopnenko O. I. Origin of the dialect Beresteisko-Pinski.

Thesis for a Candidates degree in the field of 10.02.01 - Ukrainian language and 10.02.03 - Slavonic languages. Institute of linguistics by O. O. Potebnya NAS of Ukraine, Kyiv, 1997.

This dissertation is a review of the comparative history and the comparative types of aspects of investigation of the dialectological origin of the dialect Beresteisko-Pinski. It has been ascertained that the establishment of the Beresteisko-Pinski area in the beginning depended on the origin of languages from the Eastern Slavonic population, that settled in the wooded district of Beresteisko-Pinski and not from the entry of this region into different political formation in the IX - XVI century.

Скопненко А. И. Генезис Брестско-пинских говоров. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10. 02. 01 - украинский язык и 10. 02. 03 - славянские языки, Институт языковедения им. А. А. Потемни НАН Украины, Киев, 1997.

В работе в ретроспективном сравнительно-историческом и сравнительно-типологическом аспектах исследуется диалектогенез брестско-пинских говоров. Установлено, что формирование брестско-пинского ареала в первую очередь зависело от происхождения языка восточнославянского населения, заселившего Брестско-Пинское Полесье, а не от вхождения этого региона в различные политические образования в IX - XVI вв.

Ключові слова: діалектогенез, ареал, вокалізм, консонантизм, рефлексія.

Скопненко
B

439184

АВ 36.573

Подписано к печати 16.12.96г. Формат 60x84/16.
Объем: 1.0 усл.-печ.л., 1.0 уч.-изд.л.
Тираж 100. Заказ 103.

Типография во Флоровском монастыре
тел. 416-54-62